

Krzysztof Jakubiak

Uniwersytet Gdański

Praca jako postawa twórcza obywatela w polskiej myśli filozoficznej i pedagogicznej czasów nowożytnych

Słowa kluczowe: praca, wychowanie gospodarcze, dzieje nowożytne, myśl pedagogiczna

Key words: work, social education, contemporary history, pedagogical thought

Począwszy od polskiej myśli oświeceniowej, i ówczesnych utopii społeczno-edukacyjnych: króla Stanisława Leszczyńskiego¹, Ignacego Krasickiego² i Wojciecha Gutkowskiego³, zwracano uwagę na potrzebę przygotowania w toku wychowania ludzi użytecznych dla społeczeństwa. Praca traktowana była jako jeden z najważniejszych czynników edukacji obywatelskiej i warunków pomyślności społeczeństwa. Polscy utopiści twierdzili, że praca zmienia na korzyść człowieka fizycznie i psychicznie, a dla wykonującego ją z oddaniem staje się zabawą przyjemną i przynosi osobistą satysfakcję⁴.

Problem pracy i pracowitości został włączony do podstawowych haseł o nauce w Rzeczypospolitej i tym samym stał się ważnym składnikiem szerokiego programu reform w drugiej połowie XVIII wieku⁵. Stanisław Konarski w *Mowie o kształtowaniu człowieka uczciwego i dobrego obywatela*, wygłoszonej do mło-

¹ S. Leszczyński, *Rozmowa Europejczyka z wyspiarzem z królestwa Dumocala*, [w:] J. Lechicka, *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz Wybór z jego pism*, Toruń 1951, cz. 2, s. 152-156.

² I. Krasicki, *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki*, oprac. M. Klimowicz, Wrocław 1973.

³ W. Gutkowski, *Podróż do Kalopei, do kraju najszcześniejszego na świecie, gdzie bez pieniędzy i bez własności, bogactwa, przemysł, światło i dobre w wszystkich mienie jak najwięcej wygórowało i gdzie tom drugi historii życia Bolesława II, króla polskiego, znajduje się*, oprac. i wstępem opatrzył Z. Gross, Warszawa 1956.

⁴ E. Fryckowski, *Problemy pracy i wychowania przez pracę w polskiej oświeceniowej myśli utopijnej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, red. S. Tochowicz, Z. Wiatrowski, Bydgoszcz 1987, s. 71-81.

⁵ W. Korcz, *Poglądy na pracę w społeczno-ekonomicznej myśli polskiego Oświecenia*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Poznań 1982, s. 58.

dzieży szlacheckiej, mającej podjąć naukę w Collegium Nobilium, przestrzegał, iż „[...] ci, co mają w swojej pieczy Rzeczypospolitą, powinni prowadzić bardzo pracowity tryb życia”⁶. W polskich projektach reform oświatowych⁷, a także ustawodawstwie szkolnym i programach edukacyjnych Komisji Edukacji Narodowej na czoło wysuwano idee kształtowania ludzi zdolnych realizować konieczne reformy gospodarcze i polityczne. Zasada pracowitości uzupełniała wzór cech rodzącego się wówczas ideału człowieka. Postulat wychowania przez pracę stał się jednym z głównych czynników w kształtowaniu nowego typu człowieka i obywatela, odbiegającego od ideałów staropolskich pielęgnujących ekskluzywizm szlachecki⁸.

Problem pracy i pracowitości w życiu człowieka i jego wychowaniu zajmował także ważne miejsce w poglądach czołowych myślicieli polskiego oświecenia: Stanisława Staszica⁹, Hugo Kołłątaja¹⁰ i jego najbliższego współpracownika – Michała Ossowskiego¹¹. Ten ostatni postrzegał wspomniany problem nie tylko w kategoriach fizjokratyzmu, czy też siły twórczej oraz źródła zamożności, niepodległości i znaczenia narodów, ale także w ścisłym związku z warunkami ekonomicznymi i społecznymi. Ideę pracy na język codziennej praktyki szkolnej przełożył wówczas ks. Grzegorz Piramowicz. Upatrywał ją w potrzebie wprowadzenia do planu nauczania szkolnego ćwiczeń ręcznych. Dlatego też podkreślał, że nauczyciel wiedzieć powinien, że „naukę na rozum powinno poprzedzać pokazywanie uczniom samych robót gospodarskich”¹².

Podczas gdy G. Piramowicz ćwiczeniom ręcznym oraz wiedzy i umiejętnościom gospodarczo-rzemieślniczym przypisywał jeszcze główne cele praktyczne, mając na uwadze przyszły zawód dziecka, tak już Jędrzej Śniadecki, wzorem Jana Jakuba Rousseau, upatrywał w tych zajęciach przede wszystkim wartości i znaczenia wychowawczego. Podnosił także ich wartość społeczną i etyczną, podkreślając jednocześnie potrzebę budzenia w dziecku od najmłodszych jego lat szacunku dla wszelkiej pracy ludzkiej, a w szczególności rzemieślnika i rol-

⁶ S. Konarski, *Pisma wybrane*, t. II, Warszawa 1955, s. 142-143.

⁷ A. Kamiński, *Edukacja obywatelska*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybór i oprac. K. Mrozowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 5, 43, 46; A. Popławski, *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, [w:] *Pisma pedagogiczne, wstępem i objaśnieniami opatrzył S. Tync*, Wrocław 1957, s. 27.

⁸ W. Korcz, dz. cyt., s. 61-63.

⁹ S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, [w:] *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. I, Warszawa 1954; tenże, *Przestrogi dla Polski*, [w:] *Pisma filozoficzne...*

¹⁰ H. Kołłątaj, *Listy Anonima i prawa polityczne narodu polskiego*, t. II, Warszawa 1954.

¹¹ E. Rostworowski, *W sprawie Konstytucji Ekonomicznej 1791 r.* (Na marginesie książki Jana Dihma), „Przegląd Historyczny”, t. II, 1960, z. 4, za: W. Korcz, dz. cyt., s. 73-74.

¹² Ks. G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia*, Warszawa 1787, s. 106.

nika. Jędrzej Śniadecki jako pierwszy w polskim piśmiennictwie pedagogicznym przewyciężył pogląd widzący w zajęciach ręcznych dzieci ich przygotowanie do przyszłej nauki rzemiosła, dostrzegając w nich szersze funkcje sprzyjające celom wszechstronnego rozwoju wychowanków¹³.

Również Bronisław Ferdynand Trentowski – autor *Chowanny, czyli systemu pedagogiki narodowej* (Poznań 1842) – akcentował w swym dziele znaczenie zajęć ręcznych dla ogólnego rozwoju dzieci, wyrabianie w nich świadomości szacunku dla pracy zarówno fizycznej, jak i intelektualnej oraz uzdolnienie do pracy. Dlatego też B. F. Trentowski zalecał wychowanie przez pracę i do pracy zarówno chłopców, jak i dziewczęta, dając praktyczne w tym względzie wskazówki¹⁴. Równie gorącym zwolennikiem nauki zręczności w szkole i praktycznych zajęć gospodarskich był także Ewaryst Estkowski¹⁵.

Należy podkreślić, iż polska myśl pedagogiczna już od progu czasów nowożytnych, a w szczególności w czasach oświecenia, rozwijała się w ścisłym związku z twórczością krajów zachodnich. Najwybitniejsi przedstawiciele polskiej pedagogiki, doskonale obeznani z piśmiennictwem zachodnioeuropejskim, potrafili wydobywać z niego aktualne w danym czasie idee i wartości, w tym dotyczące roli pracy w wychowaniu człowieka oraz zastosować je do warunków życia polskiego¹⁶.

Druga połowa XIX wieku i początek wieku XX przyniosły w życiu społecznym i ekonomicznym zmiany na skalę nigdy przedtem niespotykaną. Rewolucja przemysłowa i rewolucje społeczne sprawiły, że problemy będące uprzednio zagadnieniami elitarnymi zaczęły nabierać charakteru ogólnospołecznego. Ten szybki i zarazem głęboki nurt przemian inspirująco wpłynął również na pedagogikę. Wówczas to, już nie tylko pojedynczy intelektualiści, ale wręcz powszechnie i z coraz większą mocą, głoszone hasło wprowadzenia pracy jako czynnika wychowawczego do szkoły. Pracę ręczną, początkowo jako naukę zręczności, wprowadzono jako przedmiot obowiązkowy od 1866 roku w Finlandii, stamtąd zaś pod postacią tzw. slojdu została upowszechniona w Szwecji i w Danii. Pod koniec XIX wieku system stał się popularny w wielu krajach Europy, w tym także na ziemiach polskich. Teoretycy slojdu przez szkolną pracę warsztatową chcieli zaszczyć młodzieży szacunek dla pracy fizycznej, a przede wszystkim

¹³ J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wrocław 1956, rozdz. V.

¹⁴ B. F. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowawczej, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 505-507, 612; T. Dohnalowa, *Poglądy Polaków na pracę w Wielkopolsce w latach 1795-1846*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę...*, s. 139-141.

¹⁵ E. Estkowski, *Nauki wiejskie tyżące się gminy, życia i stosunków wieśniaka*, Poznań 1861.

¹⁶ H. Rowid, *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania nowej szkoły*, Warszawa 1958, s. 67.

pracy rzemieślniczej oraz rozwinąć zręczność rąk. Praca ręczna nie miała być jednak wyłącznym, ani dominującym środkiem wychowania, lecz jednym z wielu czynników kształtujących psychikę i osobowość ucznia. Dlatego też główne hasła słoju stanowiły, iż „celem tego nauczania jest wychowanie ogólne [...] oraz kształcenie i rozwój różnych sił ducha i ciała, pożytecznych w życiu”¹⁷. Sloyd polski, dostosowany, jak to wówczas mawiano, do odmiennych potrzeb i warunków, do naszych uzdolnień i charakteru narodowego, wypracował Państwowy Instytut Robót Ręcznych i jego dyrektor Władysław Przanowski oraz powstałe w 1927 roku z jego inicjatywy Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych¹⁸.

Dzięki sloydowi praca ręczna pozwalała dziecku przybrać aktywną postawę podczas nauki szkolnej, rozwijała w nim popęd do działania i uświadamiała doniosłość pracy w życiu codziennym¹⁹. Bardzo żywy oddźwięk – szeroką recepcję w polskiej pedagogice – zyskały idee i założenia pedagogiczne „szkoły pracy” – bardzo zróżnicowanego kierunku „Nowego Wychowania”. Hasła pracy i „szkoły pracy” niezwykle ożywiły u progu XX wieku wszystkie wystąpienia przeciwstawiające się modelowi tzw. szkoły tradycyjnej. Nowy kierunek pedagogiczny przyjmował pracę jako zasadę wychowania. Nie chodziło już jednak tylko o pracę ręczną, lecz wszelką pracę połączoną z wysiłkiem fizycznym i umysłowym, polegającą na rozwiązywaniu postawionych przez szkołę zadań. Wyróżnikiem szkoły pracy nie był już zatem określony produkt i doskonalenie właściwości manualno-psychicznych człowieka – producenta, lecz również, a raczej przede wszystkim, swobodna aktywność prowadząca do rozwoju predyspozycji przyszłej osobowości twórczej – samodzielności, popędu twórczego i indywidualności²⁰.

Wśród reprezentowanych w polskim ruchu „Nowego Wychowania” kierunków pedagogicznych najbardziej oryginalne okazały się koncepcje szkoły pracy²¹, głównie autorstwa: Adolfiny Gorzyckiej-Wieleżyńskiej, Henryka Rowida

¹⁷ W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski i jego dzieło*, Warszawa 1964, s. 89; W. Okoń, *Hasła szkoły twórczej i szkoła pracy*, Warszawa 1948, s. 3-4.

¹⁸ W. Ambroziewicz, *Państwowy Instytut Robót Ręcznych w latach 1918-1939*, „Nowa Szkoła” 1968, nr 10-11; J. Przyłuski, *Szkoła pracy – nauka rysunków, rachunków, czytania, przyrody, geografii, historii oparta na pracach ręcznych. Książka dla nauczycieli*, Warszawa, b.r.e.; K. Bily, *Znaczenie pracy ręcznej w nowej szkole*, „Muzeum” 1924, z. 1-2.

¹⁹ B. Nawroczyński, *Współczesne poglądy pedagogiczne*, przedruk z *Encyklopedii wychowania*, Warszawa 1947, s. 45.

²⁰ J. Sobczak, *Recepcja idei „nowego wychowania” w polskiej pedagogice okresu między wojnami*, cz. I, Bydgoszcz 1978, s. 122-123.

²¹ S. Kisielewska, *Szkoła dzisiejsza a szkoła pracy*, Warszawa 1920; L. Zarzecki, *Szkoła pracy. Pojęcie i główne zadania*, Warszawa 1921; A. Gorzycka-Wieleżyńska, *Szkoła pracy samorozwojowej. Część teoretyczna*, Warszawa 1922; taż, *Szkoła pracy samorozwojowej. Część praktyczna*, wydanie pośmiertne przy poparciu zwolenników nowoczesnego wychowania, Warszawa 1927;

i Jerzego Ostrowskiego. Celem tych koncepcji było wspomaganie rozwoju dziecka i uznanie za istotne kształtowania osobowości wychowanka, jego „struktur wewnętrznego życia” poprzez własne jego działania. Szkołę traktowano jako instytucję przede wszystkim wychowującą, tj. rozwijającą inicjatywę, samodzielność i „tęgie” charaktery moralne²². Jako główną zasadę dydaktyczną i wychowawczą polskich odmian szkoły pracy uznawano świadomą aktywność uczniów poprzez stwarzanie im licznych okazji do odkrywania, przeżywania i działania.

Nie tylko jednak koncepcje *stricte* pedagogiczne były formułowane na idei pracy, podnosząc i wykorzystując jednocześnie jej walory wychowawcze. Również polskie ideologie społeczne szczególną rolę, w kształtowaniu aktywnych postaw rodaków w integrowaniu dziewiętnastowiecznego społeczeństwa polskiego, przypisywały hasłu romantycznego czynu i pozytywistycznej pracy. Polski czyn romantyczny miał być działaniem na rzecz wyzwolenia ojczyzny, a pozytywistyczna praca miała z kolei ukształtować świadomość naszego społeczeństwa i wzmocnić je gospodarczo, by wyzwolenie narodowe stało się realne²³. Brak niepodległego bytu politycznego sprawiał też, że wiele głoszonych poglądów na pracę miało specyficzną, głęboko patriotyczną, wręcz niespotykaną w innych krajach treść i wymowę²⁴. Stanisław Lempicki stwierdził, iż polski ideał wychowawczy po 1863 roku posiadał charakter jednostronny: „Polak miał być pracownikiem, społecznikiem, żołnierzem codziennego trudu”²⁵. Aleksander Świętochowski – przywódca warszawskich pozytywistów – do fundamentalnych zasad wychowania obowiązujących wszystkie warstwy społeczne włączył „ideę poszanowania pracy”. Efektem powszechnej edukacji miało być przekonanie, że „praca jest tytułem godności człowieka na ziemi, że go uszlachetnia, umoralnia, wzbogaca, że jest jego wzniosłym obowiązkiem, nieprzepartą potrzebą, niewysłowioną rozkoszą”²⁶.

Na przełomie XIX i XX wieku inne pozytywne aspekty pracy wskazywał polski „filozof pracy” Stanisław Brzozowski. Określił on historię ludzkości jako

H. Rowid, dz. cyt.; J. Ostrowski, *Żywa szkoła. Zarys organizacyjny i metodyczny przyszłej szkoły średniej*, Warszawa 1927.

²² F. Kierski, *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, t. II, Lwów-Warszawa 1925, s. 546-547.

²³ J. Sobczak, *Od romantycznego czynu do pozytywnej pracy. Polskie ideały i wzory patriotycznego działania w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, s. 83-109; *Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – program i motywy*, wybór T. Kizwalter i J. Skowronek, Warszawa 1988.

²⁴ T. Dohnalowa, dz. cyt., s. 141.

²⁵ S. Lempicki, *Polski ideał wychowawczy*, Lwów-Warszawa, b.r.w., s. 20.

²⁶ *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. II, *Pedagogika i szkolnictwo w XIX stuleciu*, wybór i oprac. S. Wołoszyn, Warszawa 1965, s. 551.

„historię pracującej i zwycięskiej przez pracę ludzkości”²⁷. Praca według niego była jedynym kryterium samooceny człowieka i prawdziwości jego poznawania rzeczywistości. W swoich pracach S. Brzozowski tworzył w potężnych, choć niedokończonych zarysach program pracy dla Polski²⁸. Również działający na polu społecznym pod koniec XIX wieku w Galicji Stanisław Szczepanowski w wyętej i odpowiedzialnej pracy Polaków upatrywał warunek „odrodzenia narodo-
wego”²⁹. Można stwierdzić, iż polscy filozofowie, pisarze polityczni i pedagodzy w drugiej połowie XIX wieku zwracali uwagę na przymioty pracy, jej walory moralne, wychowawcze, pożytki ekonomiczne, a także społeczne i patriotyczne funkcje³⁰.

W cytowanych tu pismach S. Brzozowskiego i S. Szczepanowskiego ekspozowano nie tylko stwierdzenia gloryfikujące pracę, ale można było w nich także odczytać troskę o naród polski i dostrzec opis jego przywar. W tym kontekście często akcentowano brak dostatecznego wyrobienia gospodarczego we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego. Przyczyn diagnozowanego stanu rzeczy doszukiwano się w charakterze narodowym Polaków, odwołując się w tym przypadku do dziejów ojczystych.

Dlatego też łączono formułowane u progu Drugiej Rzeczypospolitej ideały Polaka z cechą pracowitości oraz wypracowywano koncepcję wychowania gospodarczego społeczeństwa. Miało ono przyczynić się do urzeczywistnienia często ponawianych postulatów podniesienia kultury pracy w Polsce. Ideolodzy, politycy i pedagodzy, a także nauczyciele praktycy, szczególnie w okresie tworzenia się Drugiej Rzeczypospolitej, przypisywali pracy niemal uniwersalną wartość wychowawczą. Wskazywano na potrzebę wykorzystania w działalności wychowawczej jej rozlicznych walorów, m.in.: sprzyjających rozwojowi sił fizycznych i duchowych człowieka oraz przysposabiających go do podejmowania wyzwań i dzieł. Twierdzono, że praca przyczynia się do zdemokratyzowania społeczeństwa, jest służbą społeczną i narodową³¹. Właśnie twórcy pedagogiki narodowej, związani ideowo z Narodową Demokracją, z Lucjanem Zarzeckim na czele, z przekonaniem twierdzili, że „wartość człowieka jako obywatela przede

²⁷ B. Suchodolski, *Polskie tradycje demokratyczne*, Wrocław 1964, s. 141; J. Sobczak, *Postulaty i próby podniesienia kultury pracy w Polsce okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1982, z. 8, red. Z. Wiatrowski, Bydgoszcz 1982, s. 119-120.

²⁸ S. Brzozowski, *Legenda*, Lwów 1910; E. Sowa, *Pojęcie pracy w filozofii Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1976; P. Trzebuchowski, *Praca jako znak człowieczeństwa*, Warszawa 1982, s. 13-16.

²⁹ B. Suchodolski, dz. cyt., s. 117; W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864-1914*, Warszawa 1933, s. 207.

³⁰ M. Zdziechowski, *Gloryfikacja pracy. Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1921; S. Szczepanowski, *Idea polska. Wybór pism*, Warszawa 1987.

³¹ R. Zawiliński, *Życie a szkoła*, Kraków 1919, s. 105-108.

wszystkim zależy od wartości jego pracy³². Stąd wynikał postulat wychowania „ludzi rzetelnego trudu”, ponieważ „uzdolnienie do pracy twórczej wzmacnia godność osobistą człowieka, siłę i wartość przekonań, odwagę cywilną, która jest cnotą podstawową dobrego obywatela³³. Dlatego też zorganizowanym przedsięwzięciom wychowawczym przyświecać miało hasło – ideał „robotnika – obywatela³⁴”.

Z kolei twórców ideologii społeczno-wychowawczej ruchu piłsudczykowski inspirowały wygłoszone w 1919 roku w Poznaniu przez Józefa Piłsudskiego słowa: „Idą czasy, których znamieniem będzie wyścig pracy, jak przedtem był wyścig żelaza, jak przedtem był wyścig krwi. Kto do tych zawodów bardziej przygotowany będzie, kto w tym wyścigu większe dowody wytrzymałości złoży, ten w najbliższych czasach będzie zwycięzcą, ten potrafi utrzymać to, co zyskał, albo odrobić to, co stracił³⁵”.

Praca w ideologii piłsudczykowskiej traktowana była jako postawa twórcza, naczelne, wyróżniające człowieka kryterium. W. Wigcend w artykule pod znamionym tytułem *Religia pracy* stwierdzał następująco: „Myli się ktokolwiek, gdy podporządkowuje zagadnienie pracy innym zagadnieniom. Przeciwnie, wszystkie zagadnienia podporządkowują się zagadnieniu pracy i twórczości. Przez działalność i czyn realizuje się człowiek, przez pracę i wysiłek realizuje się życie i świat³⁶”.

Bardzo dużo uwagi idei pracy poświęcił w swojej twórczości główny ideolog sanacyjny i współautor doktryny wychowania państwowego Adam Skwarczyński. W książce pt. *Myśli o nowej Polsce* (Warszawa 1931) pisał: „Praca pozwala rzeczywistość kształtować [...], łączy mocnymi więzami zespoły ludzkie, kształtuje ich nastrój moralny, kształtuje charaktery, wytwarza m.in. łączność zbiorowego chcenia, dążenia do zbiorowego czynu. Więć źródłem wielkości narodu jest praca³⁷”. W publicystyce politycznej obozu sanacyjnego starano się usilnie tworzyć swoisty kult pracy, wskazując przede wszystkim na tkwiące w niej wartości etyczne, często abstrahując wręcz od jej wartości utylitarnych.

Przedstawiciele władz państwowych, politycy, ekonomiści i pedagodowie Drugiej Rzeczypospolitej zgodnie wykazywali, iż od rozwoju w naszym kraju kultury pracy zależy dobrobyt obywateli oraz wzmoczone siły Polski i utrzymanie

³² L. Zarzecki, *O wychowaniu obywatelskim*, referat wygłoszony na walnym zgromadzeniu TNSW w 1921 r., „Przegląd Pedagogiczny” 1921, nr 6-7, „Sprawy Towarzystwa”, s. 95.

³³ Tamże.

³⁴ L. Zarzecki, *Charakter jako cel wychowania*, Warszawa 1918, s. 122.

³⁵ J. Piłsudski, *Pisma – mowy – rozkazy*, t. V, Warszawa 1932, s. 109; S. Czerwiński, *O nowy ideał wychowawczy*, Warszawa 1934, s. 43.

³⁶ W. Wigcend, *Religia pracy*, „Głos Prawdy” 1925, nr 96, s. 239.

³⁷ A. Skwarczyński, *Myśli o nowej Polsce*, Warszawa 1931, s. 27-28.

suwerenności narodu. Czołowy polityk i ekonomista okresu międzywojennego Władysław Grabski w swej książce pt. *Idea Polski* pisał na ten temat następująco: „Największe pole powiększenia Polski stoi przed nami otworem, gdy zdołamy podnieść zdolność życia gospodarczego i kulturalnego każdego Polaka”³⁸. Dlatego też W. Grabski jako jeden z pierwszych wyrażał przekonanie, iż całe wychowanie powinno służyć sprawie przygotowania społeczeństwa do życia gospodarczego. Ta konstatacja wynikała m.in. z często werbalizowanego przekonania, że we wszystkich warstwach społeczeństwa polskiego występował dotkliwy brak dostatecznego wyrobienia gospodarczego.

Przyczyn diagnozowanego stanu rzeczy doszukiwano się nadal, jak to było w drugiej połowie XIX wieku i na przełomie XIX i XX wieku, w uwarunkowanym historycznie charakterze narodowym Polaków. W okresie międzywojennym Kazimierz Tymieniecki wydał pracę pt. *Cechy moralne narodu jako wynik historii* (Poznań 1926, s. 9), w której próbował uzasadnić tezę, iż „polskie braki usposobienia gospodarczego są wynikiem naszej historii”. Słabości polskiego charakteru narodowego upatrywał m.in. w niedostatku sumienności, dokładności, systematyczności i umiejętności oszczędzania. Inne negatywne cechy: brak karność społecznej i wytrwałości wiązał głównie z faktem, że nasze społeczeństwo nie przeszło w swoim rozwoju przez etap absolutyzmu oświeceniowego, który w społeczeństwach zachodnich sprzyjał wytworzeniu dyscypliny i karność. Wskazywane przez Piotra Drzewieckiego – znanego w okresie międzywojennym działacza i publicysty gospodarczego, prezesa Centralnego Związku Przemysłu Polskiego oraz inicjatora założenia i prezesa Towarzystwa Liga Pracy – inne cechy narodowe Polaków: niezadowolająca pracowitość i nieumiejętność pożytecznego wykorzystania czasu stanowiły z kolei, jego zdaniem, o niskiej kulturze pracy naszego narodu³⁹. Władysław Grabski uważał, że wynikała ona z braku w naszej przeszłości silnego stanu mieszczańskiego „tych klas średnich, które na Zachodzie tak silnie przyczyniły się do wytworzenia demokracji, dumnych z umiejętności pracy...”⁴⁰. Okres niewoli narodowej i ponad wiek trwający brak własnego państwa uważano za kolejny czynnik, który ujemnie wpłynął na charakter narodowy Polaków, powodował pewną inercję społeczną i nie sprzyjał wyzwalaniu inicjatywy w wielu dziedzinach życia, w tym także ekonomicznej. W ocenie W. Grabskiego te negatywne cechy charakteru narodowego sprawiły, że „w wyścigu pracy i kultury gospodarczej różnych narodów nie zajmujemy zbyt zaszczytnego miejsca”⁴¹.

³⁸ W. Grabski, *Idea Polski*, Warszawa 1935, s. 179-180.

³⁹ P. Drzewiecki, *O wychowanie gospodarcze*, Warszawa 1930, s. 8.

⁴⁰ W. Grabski, *Wychowanie gospodarcze społeczeństwa*, Warszawa 1929, s. 22.

⁴¹ Tamże, s. 18.

W związku z tym wielu polskich polityków, moralistów i pedagogów postulowało wówczas dokładne rozpoznanie narodowych wad i intensywną działalność reedukacyjną. Dlatego też, jak tu już wcześniej wspomniano, łączono formułowane w Drugiej Rzeczypospolitej ideały Polaka z cechą pracowitości oraz wypracowywano koncepcję wychowania gospodarczego społeczeństwa. Miało ono przyczynić się do urzeczywistnienia często ponawianych postulatów podniesienia kultury pracy w Polsce. Jednocześnie podkreślano, że to właśnie wychowanie winno być powszechnie uznane „za naczelnny postulat działania publicznego, podejmowanego w imię Polski”⁴². Szczególnego znaczenia idea wychowania gospodarczego nabrała w dwóch okresach istnienia Drugiej Rzeczypospolitej: pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości oraz na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych charakteryzujących się głębokim kryzysem gospodarczym i związaną z nim recesją.

Z kolei teoretyk pedagogiki Sergiusz Hessen istotę wychowania gospodarczego sprowadzał do wychowania przyszłego producenta, społecznika i konsumenta umiejącego kierować się w swych przedsięwzięciach zasadą rentowności oraz kalkulacji i oszczędności⁴³. W sensie jednostkowym celem tego rodzaju wychowania miało być kształtowanie świadomości ekonomicznej człowieka i uczenie myślenia gospodarczego oraz przygotowanie pełnowartościowego obywatela i pracownika usprawnionego, jak wcześniej pisał Herbert Spencer, do walki o byt. Natomiast w sensie społecznym rezultatem tego wychowania miało być polepszenie zależnych od działania ludzkiego warunków gospodarczych i przyczynienie się do uczynienia z Polski kraju silnego ekonomicznie⁴⁴. Przygotowanie do życia gospodarczego było zgodnie przez ówczesnych pedagogów postrzegane jako immanentna cześć wychowania społecznego i obywatelskiego. Do ówczesnej dyskusji o wychowaniu gospodarczym włączyli się również pedagodzy katolicy. Oni z kolei zgodnie z założeniami personalizmu akcentowali potrzebę organizowania i dostosowywania form życia gospodarczego pod kątem widzenia osoby ludzkiej. Ich zdaniem, miało być ono nastawione na realizację potrzeb człowieka⁴⁵.

Realizacji idei wychowania gospodarczego służyć miała przede wszystkim szkoła. W tej kwestii jednak, w ówczesnym piśmiennictwie pedagogicznym, konstatowano i podkreślano sprzeczności pomiędzy realizowanym przez szkol-

⁴² Tamże, s. 55.

⁴³ S. Hessen, *O sprzecznościach i jedności wychowania*, Lwów-Warszawa 1939, s. 271-272.

⁴⁴ R. Battaglia, *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie*, Warszawa 1932, s. 6; S. Machowski, *Wychowanie gospodarcze w nowych programach*, Warszawa 1933, s. 21-26.

⁴⁵ K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, Poznań 1936, s. 172-175.

nictwo powszechne i średnie ogólnokształcącym kształceniem a wymogami życia⁴⁶.

Takie konstatacje były podstawą do formułowania postulatów reformy planów i programów kształcenia ogólnego, przeprowadzonej w duchu uwzględnienia zadań związanych z przygotowaniem gospodarczym młodzieży. Sposobem realizacji tego zadania miało być nasycenie treści edukacyjnych zagadnieniami gospodarczymi i technicznymi, kosztem kwestii humanistycznych. W wymiarze teleologicznym edukacja szkolna miała wyrabiać w młodzieży zmysł gospodarności, umiejętności i zamiłowania do pracy oraz świadomość głównych prawidłowości i zasad ekonomii⁴⁷. Stąd też najbliższe autorom i propagatorom tych postulatów były aktualne wówczas metody „szkoły pracy”. Odwoływano się więc do naukowych ustaleń z zakresu psychologii dziecka, które jednoznacznie wskazywały na naturalne właściwości wypowiedzania się dziecka drogą pracy twórczej oraz mających na celu opanowanie i wyrażanie otaczającego świata⁴⁸. W wyniku reformy szkolnej z 1932 roku programy edukacyjne szkół powszechnych tak konstruowano, że prawie wszystkie przedmioty przewidziane planem nauczania miały wyraźnie określone cele w zakresie wychowania gospodarczego. Wówczas też wprowadzony został nowy przedmiot nazywany „zajęciami praktycznymi”, który miał stanowić swoistą syntezę tego rodzaju wychowania w szkole powszechnej. Jego program obejmował zajęcia z zakresu kultury życia codziennego, gospodarstwa domowego oraz rękodzielnictwa, ogrodnictwa i hodowli. O możliwościach wyzyskania tematyki nowych programów do celów gospodarczych, staraniem Sekcji Pracy i Wychowania Spółdzielczego i Gospodarczego przy Zarządzie Głównym Związku Nauczycielstwa Polskiego, mówiono podczas III Kongresu Pedagogicznego ZNP we Lwowie w 1933 roku⁴⁹. W tym samym roku został wydany poradnik dla nauczycieli szkół powszechnych autorstwa Stanisława Machowskiego pt. *Wychowanie gospodarcze w nowych programach* (Warszawa 1933).

Polscy pedagodzy dostrzegali i trafnie oceniali trendy przemian cywilizacyjnych, akcentując związek między wymogami rozwijającej się gospodarki a edukacją szkolną. Na Sejmie Nauczycielskim w 1919 roku Jan Gralewski mówił: „Ekonomiczny rozwój Polski jest zależny od rozwoju szkoły zawodowej. Jeżeli

⁴⁶ Z. Straszewicz, *Najważniejsze zadanie szkoły*, Warszawa 1919, s. 13-16; K. Morawski, *Ku czci pracy i w obronie nauki*, Kraków 1922, s. 5; W. Grabski, *Kultura wsi i nauczanie powszechne*, Warszawa 1929.

⁴⁷ W. Grabski, *O własnych siłach. Zbiór artykułów na czasie*, b.m.w., 1921, s. 94; P. Drzewiecki, dz. cyt., s. 13; Z. Straszewicz, dz. cyt., s. 12-16.

⁴⁸ III Kongres Pedagogiczny Związku Nauczycielstwa Polskiego we Lwowie, „Głos Nauczycielski” 1933, nr 2.

⁴⁹ S. Hessen, *O sprzecznościach...*, s. 274-281.

potrafimy szkołę zawodową zjednoczyć z produkcją narodu, możemy stać się jednym z najpotężniejszych ekonomicznie państw⁵⁰.

Również S. Hessen, nawiązując do tej relacji, wskazywał, iż wychowanie gospodarcze winno stać się syntezą kształcenia ogólnego i zawodowego, a szkoła zawodowa powinna być jednocześnie ogólnokształcąca⁵¹. Nie był to jednak pogląd powszechnie wówczas podzielany. W dyskusji prowadzonej na początku lat trzydziestych nad projektowaną reformą ustroju szkolnego w Polsce prezentowano również stanowisko przeciwne uniwersalizmowi szkoły zawodowej, domagające się wręcz zawężenia jej specjalizacji.

W tym samym czasie Bogdan Suchodolski w książce pt. *Wychowanie społeczno-moralne* (Warszawa 1936, s. 61) wymieniał dwa prądy pedagogiki wychowania przez pracę, oparte na innych rozumieniach samej pracy. Stąd też „szkole pracy” przypisywano różne cechy. Jedni pedagodzy utożsamiali pracę z samodzielnością wysiłku młodzieży. Przedstawiciele drugiego prądu pojmowali pracę jako działalność wytwórczą. W naszej pedagogice przeważało jednak pierwsze rozumienie pracy, odchodzące od jej ujęcia ekonomiczno-socjologicznego, na rzecz uwydatnienia aspektów psychologiczno-wychowawczych. Najczęściej nasi pedagodzy rozważali możliwość rozwoju samodzielności uczniów poprzez jedną z trzech form aktywności: zdobywanie wiedzy, zajęcia praktyczne lub samorządność szkolną.

Traktowanie różnych działań uczniów i odmiennych form organizacji zajęć szkolnych jako znamion „szkoły pracy” prowokowało S. Hessena do stwierdzenia, iż pojęcie szkoły pracy stało się magazynem dla różnych prądów pedagogicznych⁵². Faktycznie Kazimierz Sośnicki w swojej pracy oceniającej rozwój pedagogiki zachodniej XX wieku wymieniał pięć typów szkół pracy, które istniały w początkach ubiegłego stulecia⁵³. Choć koncepcje te – jak się okazało – nie stały się remedium na braki tradycyjnego szkolnictwa, to jednak, prowokując do refleksji pedagogicznej i eksperymentów, stanowiły, przynajmniej na gruncie polskim, najbardziej oryginalny wkład w rozwój ruchu „Nowego Wychowania”. Dzięki nim również pojęcie pracy nabierało w szerokiej opinii pozytywnego znaczenia. Było też od tej pory już nie tylko ważną kategorią filozoficzną i ideową, ale także pedagogiczną.

⁵⁰ *O szkołę polską. Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r. w Warszawie*, cz. 3, Lwów 1920, s. 38.

⁵¹ S. Hessen, *O sprzecznościach...*, s. 292.

⁵² S. Hessen, *Szkola i demokracja na przełomie*, Warszawa-Wilno 1938, s. 64, za: J. Sobczak, *Postulaty...*, s. 136.

⁵³ K. Sośnicki, *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1967, s. 101.

W latach trzydziestych zostały wprowadzone dwa pojęcia, które nie były jednak później w literaturze pedagogicznej podtrzymywane i precyzowane. Roger Battaglia w jednym z wydawnictw „Ligi Pracy”, numerowanym jako 65. pt. *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie* (Warszawa 1932, s. 3), wprowadził termin „pedagogika gospodarcza”. Jej przedmiotem zainteresowań miało być badanie i popularyzowanie – jak pisał – „doniosłej a zaniedbanej sprawy wychowania gospodarczego” i edukacji ekonomicznej.

Towarzystwo Liga Pracy – wydawca książki R. Battaglii – działało w Polsce w latach 1919-1939 i stawiało sobie zadanie podnoszenia w kraju wydajności pracy, jej prawidłowej organizacji oraz popierania polskiego kapitału i wytwórczości. Propagowało wiedzę o taylorzmie i psychotechnice. Było wydawcą około stu wysokonakładowych książek i broszur poświęconych naukowej organizacji pracy, analizie zjawisk ekonomicznych oraz zawodoznawstwa, poradnictwa zawodowego, a także problemów wychowania do pracy i przez pracę.

Osobne zasługi dla działań na rzecz szerzenia kultury pracy miały powstały na przełomie 1923 i 1924 roku Państwowy Instytut Robót Ręcznych oraz utworzone w 1927 roku z inicjatywy nauczycieli robót ręcznych Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych. Miało ono rozwijać wśród społeczeństwa polskiego, a przede wszystkim wśród młodzieży, „zamiłowanie do pracy fizycznej ze specjalnym uwzględnieniem zajęć rzemieślniczych i przemysłowych”⁵⁴.

Helena Waniczkówna wprowadziła z kolei pojęcie „wychowania zawodowego”. Uznawała je jako jedno z najważniejszych, choć specyficznych, zadań szkół zawodowych. Cele dotyczące tego rodzaju wychowania ujęła w formie następujących postulatów:

1. „Wyrobienie w młodzieży cech charakteru niezbędnych w pracy zawodowej (sumienność, punktualność, wytrwałość, przedsiębiorczość, zaradność, odpowiedzialność, uczciwość zawodowa).
2. Pogłębianie stosunku młodzieży do pracy w ogóle, a do własnego zawodu w szczególności.
3. Wyrobienie dążenia do stałego pogłębiania wiedzy i umiejętności zawodowej.
4. Wdrożenie do pracy zespołowej oraz właściwej organizacji pracy.
5. Rozbudzenie zainteresowania zagadnieniami zawodu i życiem gospodarczym państwa oraz wyrobienie ideowości, skierowanej ku sprawom ekonomiczno-społecznym”⁵⁵.

Realizacji idei podniesienia kultury pracy miała służyć także szkoła ogólnokształcąca. W ówczesnym piśmiennictwie pedagogicznym konstatowano i pod-

⁵⁴ Statut Towarzystwa Miłośników Robót Ręcznych, art. 3, za: W. Ambroziewicz, *Władysław Przanowski...*, Warszawa 1964, s. 177.

⁵⁵ H. Waniczkówna, *Znaczenie i zadania wychowawcze szkolnictwa doksztalającego zawodowego*, Kursy korespondencyjne Państwowego Seminarium Rzemiosł w Warszawie, nr 5, Warszawa 1932, s. 10.

kreślano sprzeczności pomiędzy realizowanym przez szkolnictwo powszechne i średnie ogólnokształcące kształceniem a wymogami życia⁵⁶. Nie tylko pedagodzy związani z ruchem „Nowego Wychowania”, ale także np. liczni działacze gospodarzy, krytykowali programy średniej szkoły ogólnokształcącej za ich konstrukcję neohumanistyczną. Na I Zjeździe Ekonomistów w Poznaniu w 1929 roku prof. Tomasz Lulek stwierdził, że szczególnie szkolnictwo średnie przyzwyczaja młodzież do konsumpcyjnego, a nie produkcyjnego sposobu myślenia⁵⁷.

Podsumowując dokonane ustalenia, należy stwierdzić, że w dziejach nowożytnych praca nie była traktowana jedynie jako źródło wartości ekonomicznych, lecz wielowymiarowo, łącznie z przekonaniem, że może być celem życiowym człowieka. W pedagogice rozumienie pracy ewoluowało od jej ujmowania ekonomiczno-socjologicznego na rzecz uwydatnienia aspektów psychologiczno-wychowawczych. Wraz z przemianami w zachodniej teleologii pedagogicznej, jakie następowały na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to ideał kształcenia i wychowania praktycznego zaczął odnosić pierwsze sukcesy nad silnym ciągle ideałem kształcenia ogólnego, również w polskiej teleologii wychowawczej zaczęto powszechniej eksponować wartość pracy oraz ideały pracownika. To zachodzące w pedagogice zachodniej przewartościowanie znalazło poparcie w niektórych kierunkach filozofii, zwłaszcza zaś w koncepcjach Williama Jamesa i Henriego Bergsona. W polskich ideologiach wychowawczych, od drugiej połowy XIX wieku po Drugą Rzeczypospolitą włącznie, bez względu na ich orientację polityczną, eksponowano nie tylko utylitarne, ale także etyczne wartości pracy, postawę twórczą człowieka. Odrodzenie Polski stało się dodatkowym impulsem do podniesienia wydajności produkcyjnej, a tym samym stworzyło grunt dla zainteresowania problemami pracy. Wzmoczony wysiłek wytwórczy był niezbędny, by Polska zaczęła liczyć się na arenie europejskiej jako naród i państwo. Środkiem realizacji tego dalekosiężnego celu stało się wychowanie gospodarcze społeczeństwa, w tym głównie młodego pokolenia. Nowożytne dzieje polskiej myśli pedagogicznej dowodzą, iż niezależnie od nastawień ideowych, filozoficznych i politycznych poszczególnych koncepcji lub doktryn pedagogicznych we wszystkich praca była traktowana jako wartość i była składnikiem ideałów bądź wzorów wychowawczych.

Na zakończenie niniejszych ustaleń dziejowych należy stwierdzić istnienie, mimo odmiennych warunków cywilizacyjnych, wielu podobieństw i analogii odnośnie zarówno ówczesnych, jak i współczesnych potrzeb, diagnoz i wciąż nie spełnionych postulatów pedagogicznych.

⁵⁶ Z. Straszewicz, dz. cyt., s. 13-16; K. Morawski, dz. cyt., Kraków 1922, s. 5; W. Grabski, *Kultura wsi i nauczanie powszechne*, Warszawa 1929.

⁵⁷ P. Drzewiecki, *O wychowanie gospodarcze*, wyd. 2, Warszawa 1936, s. 9.

Bibliografia

- Ambroziewicz W., *Państwowy Instytut Robót Ręcznych w latach 1918-1939*, „Nowa Szkoła” 1968, nr 10-11.
- Ambroziewicz W., *Władysław Przanowski i jego dzieło*, Warszawa 1964.
- Battaglia R., *Dobrobyt społeczeństwa a wychowanie*, Warszawa 1932.
- Bily K., *Znaczenie pracy ręcznej w nowej szkole*, „Muzeum” 1924, z. 1-2.
- Brzozowski S., *Legenda*, Lwów 1910.
- Czerwiński S., *O nowy ideał wychowawczy*, Warszawa 1934.
- Dohnalowa T., *Poglądy Polaków na pracę w Wielkopolsce w latach 1795-1846*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Poznań 1982.
- Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – program i motywy*, wybór T. Kizwalter i J. Skowronek, Warszawa 1988.
- Drzewiecki P., *O wychowanie gospodarcze*, Warszawa 1930 (wyd. 2 – 1936).
- Estkowski E., *Nauki wiejskie dotyczące się gminy, życia i stosunków wieśniaka*, Poznań 1861.
- Feldman W., *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864-1914*, Warszawa 1933.
- Fryckowski E., *Problemy pracy i wychowania przez pracę w polskiej oświeceniowej myśli utopijnej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, red. S. Tochowicz, Z. Wiatrowski, Bydgoszcz 1987.
- „Głos Nauczycielski” 1933, nr 2.
- Gorzycka-Wieleżyńska A., *Szkoła pracy samorozwojowej. Cześć teoretyczna*, Warszawa 1922.
- Górski K., *Wychowanie personalistyczne*, Poznań 1936.
- Grabski W., *Idea Polski*, Warszawa 1935.
- Grabski W., *Kultura wsi i nauczanie powszechne*, Warszawa 1929.
- Grabski W., *O własnych siłach. Zbiór artykułów na czasie*, b.m.w., 1921.
- Grabski W., *Wychowanie gospodarcze społeczeństwa*, Warszawa 1929.
- Gutkowski W., *Podróż do Kalopei, do kraju najszczęśliwszego na świecie, gdzie bez pieniędzy i bez własności, bogactwa, przemysł, światło i dobre wszystkich mienie jak najwięcej wygórowało i gdzie tom drugi historii życia Bolesława II, króla polskiego, znajduje się*, oprac. i wstępem opatrzył Z. Gross, Warszawa 1956.
- Hessen S., *O sprzecznościach i jedności wychowania*, Lwów-Warszawa 1939.
- Hessen S., *Szkoła i demokracja na przełomie*, Warszawa-Wilno 1938.
- Kamiński A., *Edukacja obywatelska*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybór i oprac. K. Mrozowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Kierski F., *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, t. II, Lwów-Warszawa 1925.
- Kisielewska S., *Szkoła dzisiejsza a szkoła pracy*, Warszawa 1920.

- Kołątaj H., *Listy Anonima i prawa polityczne narodu polskiego*, t. II, Warszawa 1954.
- Konarski S., *Pisma wybrane*, t. II, Warszawa 1955.
- Korczyński W., *Poglądy na pracę w społeczno-ekonomicznej myśli polskiego Oświecenia*, [w:] *Studia z dziejów poglądów na pracę w Polsce do 1914 roku*, red. Cz. Łuszczak, Poznań 1982.
- Krasicki I., *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki*, oprac. M. Klimowicz, Wrocław 1973.
- Leszczyński S., *Rozmowa Europejczyka z wyspiarzem z królestwa Dumocala*, [w:] J. Lechicka, *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz Wybór z jego pism*, Toruń 1951, cz. 2.
- Lempicki S., *Polski ideał wychowawczy*, Lwów-Warszawa, b.r.w.
- Machowski S., *Wychowanie gospodarcze w nowych programach*, Warszawa 1933.
- Morawski K., *Ku czci pracy i w obronie nauki*, Kraków 1922.
- Nawroczyński B., *Współczesne poglądy pedagogiczne*, przedruk z *Encyklopedii wychowania*, Warszawa 1947.
- O szkołę polską. Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r. w Warszawie*, cz. 3, Lwów 1920.
- Okoń W., *Hasła szkoły twórczej i szkoła pracy*, Warszawa 1948.
- Ostrowski J., *Żywa szkoła. Zarys organizacyjny i metodyczny przyszłej szkoły średniej*, Warszawa 1927.
- Piłsudski J., *Pisma – mowy – rozkazy*, t. V, Warszawa 1932, s. 109.
- Piramowicz G., *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia*, Warszawa 1787.
- Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, [w:] *Pisma pedagogiczne, wstępem i objaśnieniami opatrzył S. Tync*, Wrocław 1957.
- Przyłuski J., *Szkoła pracy – nauka rysunków, rachunków, czytania, przyrody, geografii, historii oparta na pracach ręcznych. Książka dla nauczycieli*, Warszawa, b.r.e.
- Rostworowski E., *W sprawie Konstytucji Ekonomicznej 1791 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. II, 1960, z. 4.
- Rowid H., *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistnienia nowej szkoły*, Warszawa 1958.
- Skwarczyński A., *Myśli o nowej Polsce*, Warszawa 1931.
- Sobczak J., *Od romantycznego czynu do pozytywnej pracy. Polskie ideały i wzory patriotycznego działania w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1987, z. 14, red. S. Tochowicz i Z. Wiatrowski, Bydgoszcz 1987.

- Sobczak J., *Postulaty i próby podniesienia kultury pracy w Polsce okresu międzywojennego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1982, z. 8, red. Z. Wiatrowski, Bydgoszcz 1982.
- Sobczak J., *Recepcja idei „nowego wychowania” w polskiej pedagogice okresu między wojnami*, cz. I, Bydgoszcz 1978.
- Sośnicki K., *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1967.
- Sowa E., *Pojęcie pracy w filozofii Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1976.
- Staszic S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, [w:] *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. I, Warszawa 1954.
- Straszewicz Z., *Najważniejsze zadanie szkoły*, Warszawa 1919.
- Suchodolski B., *Polskie tradycje demokratyczne*, Wrocław 1964.
- Szczepanowski S., *Idea polska. Wybór pism*, Warszawa 1987.
- Śniadecki J., *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wrocław 1956.
- Trentowski B. F., *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowawczej, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Trzebuchowski P., *Praca jako znak człowieczeństwa*, Warszawa 1982.
- Waniczkówna H., *Znaczenie i zadania wychowawcze szkolnictwa dokształcającego zawodowego*, Kursy korespondencyjne Państwowego Seminarium Rzemiosł w Warszawie, nr 5, Warszawa 1932.
- Wigcend W., *Religia pracy*, „Głos Prawdy” 1925, nr 96.
- Zarzecki L., *Charakter jako cel wychowania*, Warszawa 1918.
- Zarzecki L., *O wychowaniu obywatelskim*, referat wygłoszony na walnym zgromadzeniu TNSW w 1921 r., „Przegląd Pedagogiczny” 1921, nr 6-7, „Sprawy Towarzystwa”.
- Zarzecki L., *Szkoła pracy. Pojęcie i główne zadania*, Warszawa 1921.
- Zawiliński R., *Życie a szkoła*, Kraków 1919.
- Zdziechowski M., *Gloryfikacja pracy. Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1921.
- Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. II, *Pedagogika i szkolnictwo w XIX stuleciu*, wybór i oprac. S. Wołoszyn, Warszawa 1965.

Streszczenie

W prezentowanym artykule podjęto zagadnienie pracy w nowożytnych dziejach polskiej myśli filozoficznej i pedagogicznej. Niezależnie od nastawień ideowych w tym okresie historycznym praca była traktowana jako wartość i składnik ideałów wychowawczych. Eksponowano w nich nie tylko utylitarne, ale przede

wszystkim etyczne wartości pracy oraz postawę twórczą człowieka. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, z myślą o wzmocnieniu państwa, wprowadzono program wychowania gospodarczego społeczeństwa. W prezentowanym tekście dokonana została charakterystyka poglądów na istotę pracy w dziejach nowożytnych, ze szczególnym uwzględnieniem polskiej myśli pedagogicznej.

Work as the creative attitude of a citizen in modern Polish philosophical and pedagogical thought

Summary

Work as a citizen's creative attitude in Polish philosophical and educational thought of modern times In the modern history of Polish philosophical and educational thought, regardless of their ideological attitudes, work was regarded as a value and component of educational ideals. Not only utilitarian, but above all ethical values of work and man's creative attitude were exposed in them. After Poland had regained its independence, a program of economic education of society was introduced with a view to strengthening the state.